

Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 17.051.066
у Запорізькому національному
університеті
доктору історичних наук, професору,
проректору з наукової роботи
Запорізького національного
університету
Васильчуку Геннадію Миколайовичу

РЕЦЕНЗІЯ

Ігнатуші Олександра Миколайовича, доктора історичних наук, професора кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії Запорізького національного університету на дисертаційну роботу Миколи Юрійовича Рубана «Рух за оновлення православної церкви в Україні початку 1920-х – другої половини 1930-х рр. (регіональний аспект)», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія»

Дисертаційне дослідження М.Ю. Рубана присвячене актуальній і недостатньо висвітленій в історіографії темі інституційних проявів церковних трансформацій у регіональному вияві Донеччини та Луганщини у 20–30-х рр. ХХ ст.

Автор рецензованого дослідження цілком свідомий того, що відсутність ґрунтовних напрацювань у цьому аспекті історичних студій залишає простір для маніпуляцій, фальсифікацій, непрофесійних оцінок, якими нерідко користуються історики російської церкви у власних політичних цілях.

Запропоноване М.Ю. Рубаном дисертаційне дослідження ґрунтується на достатньо надійній джерельній базі. Про це свідчить її вміст, який складають різновидові за походженням та інформаційним потенціалом джерела, серед

яких виразно присутні законодавчі та нормативні акти, діловодні документи світського і церковного походження, статистичні матеріали, архівно-слідчі справи, джерела особового походження, періодика, зображальні джерела. Джерельний комплекс належно структуровано і його характеристики не викликають заперечень. Більше того – зазначимо, що значна частина дисертації побудована на використанні унікальних джерел з центральних державних архівів України, Галузевого архіву СБУ України, а також місцевого – державного архіву Донецької області, що в силу обставин воєнного часу ще невизначений час будуть недоступні дослідникам. Особливо відзначимо широке і ефективне залучення дисертантом матеріалів православної періодики 20-х рр. XX ст., що не часто зустрінеш у дослідженнях.

Стан наукової розробки теми показано з належною професійністю. Автор переконливо зображує, що порушена дисертацією тема вимагає спеціального вивчення у комплексі окреслених нерозв'язаних історіографією питань. І все ж, попри достатню повноту аналізу, дисертантові, на наш погляд, не зайвим було б звернутися до праць митрополита Олександра Драбинка «Українська церква: шлях до автокефалії» (Київ: Дух і Літера, 2018. 672 с.) та диякона Миколи Денисенка «Православна Церква в Україні: Століття розділень» (Київ: Дух і Літера, 2019. 376 с.), у яких оцінюється зміст і характер тих самих церковних рухів і розділень, що є предметом дисертаційного дослідження М.Ю. Рубана.

Цілком прийнятною видається, на наш погляд, і характеристика теоретико-методологічного забезпечення роботи, оскільки будується на комплексному використанні загальнонаукових, спеціально-історичних і міждисциплінарних принципів та методів наукового дослідження. Серед цих принципів автор називає принципи історизму, об'єктивності, системності, розвитку та плюралізму. Так само і методи, якими послуговується автор у своєму дослідженні, видаються нам цілком доречними для проведення ефективного історичного аналізу суспільно-церковних процесів, дозволяючи уникнути суб'єктивних суджень та оцінок.

Автор послідовно реконструює історичні умови і обставини визрівання та зміцнення нових ідей щодо модернізації церкви у середовищі духовенства і віруючих православної церкви на теренах Харківської та Катеринославської єпархій, до складу яких у церковно-адміністративному відношенні входила територія Донбасу за доби Російської імперії та Української національної революції. При цьому запропонована реконструкція спирається на знання джерельного матеріалу та історіографічного доробку цього питання. Цілком виправдано акцентується увага на ідейних позиціях і участі в громадсько-церковному русі таких діячів як протоієрей Костянтин Агєєв, протоієрей Василь Липківський, протоієрей Йосиф Кречетович, протоієрей Павло Светлов, священник Іоанн Філевський, проф. Василь Біднов та ін. Показується суперечливість роль у процесах архієпископів Агапіта (Вишневського) та Антонія (Храповицького).

Автор добре орієнтується в церковно-адміністративних змінах, як то: час і місце перебування єпископів на кафедрах, створення вікарних кафедр, зміни титулування архієреїв тощо.

Стверджуючи, що духовенство та миряни зазначених єпархій «у реформаційних прагненнях йшли разом із тими тенденціями, які проявлялися у центрі – Петербурзі та Києві» [С. 72], на нашу думку, варто було б чіткіше підкреслити нетотожність цих прагнень в російському та українському середовищах. Висновок про «певну схильність до формування українських православних громад і формування православних громад на основі виборності та демократичних цінностей» [С. 72] нам видається занадто м'яким, адже середовище, у якому проявлялася ця «схильність», було неоднорідним і, тим не менше, в ньому чітко проявлялася (за висловом С. Плохія) «теологія національного визволення».

Врешті, від автора хотілось би почути не тільки констатацію, а й пояснення того явища, чому «українські ідеї у середовищі харківського духовенства, як і на Катеринославщині, так і не набули розмаху центральних чи західних регіонів УНР» [С. 68]. (А це, вірогідно, вимагає більш детальної

проробки питання щодо ролі церковної адміністрації в центрі і на місцях, особистісної позиції її членів, вивчення її кадрового складу, способів вияву чи блокування народних ініціатив представниками цієї адміністрації, державних адміністративних структур, ступеня впливу у суспільстві та церкві громадсько-політичних сил тощо). Вірогідно, що це непросте питання може бути адресоване не тільки до шановного дисертанта, а й до всієї наукової спільноти, яка працює у цій галузі.

М.Ю. Рубан послідовно та логічно реконструює процес ширення на Донбасі обновленського руху у змінності його форм від «Живої Церкви» до Української синодальної церкви. Причому автор вдається до відтворення загального контексту історичних подій цього руху у рамках всієї радянської держави та беручи до уваги аспект її антирелігійної політики, оскільки це необхідно для показу регіональної картини подій та, водночас, конкретизації позиції автора дисертації у розв'язанні цього дослідницького питання.

Дисертант показує вагому роль Харкова та Катеринослава як єпархіальних центрів в організації обновленського руху на Донбасі, встановлює місця появи перших обновленських осередків та їх керівників, простежує реакцію на їх активність з боку чинної адміністрації РПЦ, яка проявилася активним спротивом. При цьому М.Ю. Рубан наводить факти підтримки та сприяння обновленцям з боку радянської влади, як то – передачу їм у Бахмуті старовинного Троїцького собору – осередку духовної культури та унікальної пам'ятки архітектури XVIII ст., опечатання будівлі церковного управління, керівництво якого ігнорувало розпорядження місцевої групи «Живої Церкви» [С. 77] тощо. Йдеться про діяльність осередків «Живої Церкви» на території Старобільського, Маріупольського та інших повітів, діяльність уповноважених у Юзівському, Таганрозькому, Луганському та інших повітах.

Автор встановлює кількість молитовних будинків та храмів, переданих владою в користування обновленцям на Донбасі, показує динаміку

обновленського руху, спираючись дані офіційної статистики та коригуючи її іншими джерелами.

М.Ю. Рубан доречно звертає увагу на місце у зазначених процесах монастирів, як одних із перших об'єктів антирелігійної політики радянської влади і, водночас – осередків опозиції до обновленського руху.

У роботі виразно показано вплив політичних репресій влади, спрямованих проти опонентів модернізації церкви, що використовувався як фактор підтримки обновленського руху на його початковому етапі.

Віддаємо належне авторові дисертації у результативності спроб охарактеризувати процес виникнення та становлення Української соборно-єпископської церкви в регіоні, з'ясовуючи його ключові етапи. Водночас, заслуговує на увагу думка автора про те, що інституційний розвиток Соборно-єпископської церкви у регіоні слід пов'язувати, насамперед, з авторитетом провідних її діячів – Іоаннікієм (Соколовським), Августином (Вербицьким) і Феофілом (Булдовським) [С.212].

Автор дисертації отримав вагомі результати, проаналізувавши і узагальнивши матеріал щодо становлення Української автокефальної православної церкви в досліджуваному територіальному вимірі. У висновках М.Ю. Рубан цілком адекватно узагальнює: «помилково стверджувати, що малорозвиненість організаційної структури УАПЦ на Донеччині та Луганщині була зумовлена категоричним неприйняттям місцевим населенням ідеї автокефалії та українізації богослужінь» та стверджує залежність меж географічного поширення УАПЦ від результатів діяльності радянських спецслужб.

Заслуговує поцінування розгляд дисертантом складного і суперечливого питання характеристики основних тенденцій взаємовідносин новостворених церковних організацій та їхніх зусиль до подолання церковного роз'єднання. Зокрема, це питання розкривається через показ зусиль Синодальної церкви, робота якої здебільшого зводилась до посилення місіонерської діяльності із залученням провідних апологетів, організації хресних ходів, активізації

просвітницької діяльності, організації богословського навчання. У контексті українізації Синодальної церкви констатується факт готовності її частини, представленої на Всеукраїнському соборі, до порозумінь з УАПЦ. Слушно зазначається, що питання церковної єдності перебувало у політичній площині, а його нерозв'язання виказувало в тому числі й «незацікавленість радянського партійного керівництва в об'єднанні зусиль прогресивного церковного елементу та прагнення його використання для поглиблення конфесійного розділення» [С. 123].

Зазначимо, що автор так само має достатньо підстав уникати прямолінійного потрактування подій щодо створення Соборно-єпископської церкви як виключно державного проекту.

Не маємо заперечень і проти виділення двох ключових етапів у русі за оновлення українського православ'я протягом 20–30-х рр. ХХ ст., про які автор намагається говорити як у контексті загальноукраїнських процесів, так і процесів на території аналізованого ним регіону. Вододілом між цими етапами доречно вважати 1929 рік, що цілковито синхронізується зі сталінським наступом на українське село і прискоренням процесів більшовицької модернізації, яка набувала дедалі різкіших рис політичного терору.

Авторові вдалося успішно реалізувати дослідницьке завдання щодо розгляду проявів і наслідків антирелігійної політики та репресій проти духовенства і мирян православних конфесій на Донеччині та Луганщині в аналізований період.

Проте, у архітектоніці дисертаційного дослідження, на наш погляд, було б доречніше будувати 4-й розділ дисертації, ставлячи у центр уваги проблематику церковного життя та способів виживання церкви в умовах жорсткої антирелігійної політики, а не політику та репресії проти церковних організацій і духовенства. Хоча ми розуміємо складнощі такої інтерпретації з огляду на стан джерельної бази проблеми.

Автор запропонував у своїй роботі цікаві та інформативні додатки, які характеризують динаміку розвитку українських конфесій на Донбасі у 20-х рр.

XX ст., ілюструють аргументи прихильників українізації щодо набуття будівлі церкви у Новослов'янську в користування релігійної громади УАПЦ, світлини церковних діячів – учасників руху за оновлення церкви на Донбасі та їх опонентів, фото церковних будівель – на жаль, здебільшого вже втрачених.

До дискусійних питань, без яких не обходиться жодне дисертаційне дослідження, віднесемо термін «реформаційні православні конфесії», яким оперує М.Ю. Рубан. Цей термін дисертант застосовує до українських церков: Синодальної, Соборно-єпископської та Автокефальної. Дійсно всі ці православні церкви виступали за церковні реформи, а їх діячі були церковними реформаторами. Вивчення історії цих церков і їхнього реформаторства триває вже понад три десятиліття. Проте, в літературі термін «реформаційні» для їх означення не вживається, оскільки цей термін закріпився за тими церквами, які вийшли з лона католицької церкви і об'єднані синонімічним поняттям «протестантські».

Різний ступінь радикалізму реформ і неоднорідний національний характер (російський, український чи інший) цих реформ, здійснених у добу творення модерних націй і модернізації дозволяє говорити, скоріше, про рух за реформи або оновлення у середовищі православної церкви (як власне і визначено тематикою дисертації), а не про створення реформаційних церков. Тому означення, яким іноді послуговується дисертант, дисонує усталеному загальноприйнятому терміну «реформація», що асоціюється з протестантизмом і приймає всі його ознаки. Цей термін, між іншим, дозволяє апологетам з РПЦ звинувачувати не тільки українські церкви 20–30-х рр. XX ст., а опосередковано й пізніші українські церкви, і, зокрема, ПЦУ в «протестантизмі східного обряду».

До небеззаперечних тверджень дисертанта відносимо й таке: «Відсутність належного активу на Донеччині, а також суперечливість хіротоній перших ієрархів і надмірна реформаційність УАПЦ, призвели до того, що перша парафія тут з'явилася лише в середині 1922 р.» [С. 128]. Вірогідно, що не тільки ці обставини призвели до гальмування автокефального руху на

Донеччині. Яскравий доказ цього можемо побачити у наведеному дисертантом Додатку Б, у якому йдеться про шалену протидію цьому рухові партійно-радянських працівників – на прикладі згаданого в архівному джерелі завідувача клубом партійного працівника Март'яніва, який «зривав оголошені плакати, кричучи: «Ми проти українців боремось» [С. 242]. Тому це питання – спротиву національному церковному рухові з боку як радянської влади, так і структур РПЦ, також можна віднести до числа тих, які у майбутньому варто буде аналізувати більш предметно. По суті, це питання є похідним від висловленого вище міркування про стримуючі фактори цього руху в регіоні за часів Української революції.

Стверджуючи у висновках: «Вже під час революційних подій у православній церкві фактично сформувались проросійська консервативна автономна та ліберальна обновленська течії, зі складу якої виокремився радикальний реформаційно-націоналістичний рух за автокефалію православної церкви в Україні» [С. 207], справедливості ради слід вжити також термін «націоналістичний» не тільки по відношенню до сил, орієнтованих на українські національні реформи, а й до сил, що втілювали російські проекти, тобто – «сформувалась *російська націоналістична консервативна автономна та ліберальна обновленська течії*».

Заслуговує на поцінування висновок автора про те, що завдяки створенню нових архієрейських кафедр та обрання ієрархів з'їздами місцевого духовенства та мирян активізувалося місцеве релігійне життя. Проте характер цієї активізації можна сприймати не тільки як наслідок «часткової реалізації принципів церковної реформації» [С. 208], а й як вияв повернення до традиційних українських практик виборності духовенства, соборноправності.

Вважаємо, що висновок дисертанта про «низький інтелектуальний і дисциплінарний рівень пересічного духовенства, належність якого до обновленського руху була обумовлена переважно кар'єрними міркуваннями» [С. 210] спонукатиме до подальших рефлексій істориків церковних розділень 20–30-х рр. ХХ ст. в Україні.

Заслужують на увагу та поцінування і висновки про те, що «фактично дискредитувавши провідних церковних реформаторів, партійні покровителі обновленського руху створили фундаментальні підвалини зростання духовного авторитету репресованих ієрархів Московської патріархії як «мучеників за віру перед богоборчою владою» [С. 211], а «Розкол реформаційного церковного руху послабив авторитет українського православ'я на Донеччині та Луганщині, надавши ідеологічну перевагу представникам маргінального проросійського консервативного духовенства» [С. 213].

Разом із тим, при всій повазі до дисертанта, вважаємо, що рекомендація в якій визначається «потреба завчасного створення ґрунтовної місіонерської бази довкола культури сучасної проповіді, формування широкої мережі сучасних освітніх закладів, а також здійснення економіко-правової та господарської діяльності громад на принципах відкритості та фінансової прозорості» лежить поза сферою компетенції науковця зі спеціальності 032 – історія та археологія.

У роботі наявні окремі фактографічні огріхи: Василя Чубаря, треба – Власа Чубаря [С. 242].

Врешті висловлені нами зауваження та міркування не є підставою для сумніву у високій якості дослідження, проведеного М.Ю. Рубаном. Навпаки, характер цих дискусійних думок показує належний рівень виконання роботи. Цей рівень цілковито стверджують висновки як у розділах, так і після них.

Рецензовану роботу позитивно відзначає фактографічна насиченість. Положення та узагальнення, які формулює автор, документально обґрунтовані і містять виразні риси наукової новизни.

Сподіваємось, що рецензована дисертація, продовжуючи успішний ряд вивчення регіональних процесів історії церковних трансформацій в Україні 20–30-х рр. ХХ ст., матиме практичну значущість, сприяючи встановленню і осмисленню дійсних причин і механізмів церковних роз'єднань та пошуку шляхів їх подолання.

Дисертаційна робота М. Ю. Рубана «Рух за оновлення православної церкви в Україні початку 1920-х – другої половини 1930-х рр. (регіональний аспект)» є завершеною науковою працею. Вона відповідає вимогам пунктів 6, 7, 8, 9 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44 (зі змінами внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 341 від 21.03.2022 р.), а її автор Рубан Микола Юрійович заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Рецензент –

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої і нової
історії України та методики
викладання історії Запорізького
національного університету

Олександр ІГНАТУША